

Durata și conținutul perioadei de tranziție la economia de piață în Imperiul Otoman și Republica Turcia

Problema tranziției la economia de piață în Imperiul Otoman și Republica Turcia a fost studiată, din diverse perspective, atât de istoriografia universală, cât și de cea de limbă turcă. Acestea au tratat aspecte referitoare la dezvoltarea ramurilor economice, domeniile și dinamica modernizării, situația unor categorii sociale, participarea la fluxurile economice internaționale, caracterul și trăsăturile vieții economice din Imperiul Otoman și din Republica Turcia și altele. Cu toate acestea, în cercetarea duratei și a conținutului procesului de tranziție la economia de piață desfășurat în statul otoman și în statul turc modern persistă încă numeroase aspecte insuficient lămurite.

Începutul perioadei de tranziție la economia de piață nu coincide, în mod necesar, în toate ariile geografice, cu începutul descompunerii tipului de economie naturală anterior. În țările europene, în general, precondițiile funcționării economiei de piață au apărut și s-au maturizat prin evoluția firească a tipului de economie feudală, chiar dacă nivelul de maturizare a acestuia a variat relativ mult la scara întregului continent. În Imperiul Otoman, ca și în diverse arii extraeuropene, descompunerea economiei naturale nu a fost însoțită de dezvoltarea graduală a economiei de piață. Forma economică feudal-otomană¹ nu a fost în măsură să realizeze înfăptuirea precondițiilor funcționării economiei de piață, datorită unor factori interni de blocaj. Între aceștia se numărau:

(1) Predominanța la scara întregului stat otoman a economiei de subzistență, incapabilă de dezvoltare din cauza nivelului precar de dotare cu factori de producție. Acumularea primitivă de capital, realizată atât din afară (între altele, din Țările Române), cât și din interiorul Imperiului Otoman, a fost utilizată, în cea mai mare parte, în scopuri parazitare sau, cel puțin, neproductive.

(2) Preponderența formelor proprietății asociative (religioase sau laice), împletite cu cea a sultanului, ca și inegalitățile și discriminările pe criterii confesionale sau sociale. Ele s-au menținut, chiar dacă în forme atenuate, până la desființarea Imperiului Otoman².

(3) Influența ideologiei islamice asupra mentalității populare și controlul aparatului administrativ și militar asupra vieții social-economice și publice. Deținerea puterii politice de către exponenții unor forțe social-politice opuse sau, în tot cazul, neinteresate în dezvoltarea economiei de piață, începând cu instituția sultanatului, a reprezentat principalul factor extraeconomic de blocaj.

(4) Relațiile inegale dintre statul otoman, pe de o parte, și puterile străine, respectiv subiecții economici străini, pe de altă parte. Abrogarea capitulațiilor³ avea să se producă abia către sfârșitul perioadei otomane.

Forma economică feudal-otomană și, implicit, factorii de blocaj legați de aceasta s-au menținut, în linii generale, până la sfârșitul existenței statului otoman. Acest fapt s-a repercutat negativ atât asupra duratei, cât și asupra costurilor social-economice ale tranziției. Incapacitatea formei economice feudal-otomane de a asigura precondițiile funcționării economiei de piață a determinat apariția unei discordanțe între începutul descompunerii sale și începutul tranziției la economia de piață. Fenomenele de disfuncționalitate și criză, puse în evidență începând cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, au dezorganizat viața social-economică și au accentuat vulnerabilitatea formei feudal-otomane în fața tipului economiilor în tranziție la economia de piață din țările europene dezvoltate, dar nu au contribuit la înlăturarea factorilor de blocaj și, implicit, la crearea premiselor dezvoltării economiei de piață.

Începutul tranziției la economia de piață este, de aceea, legat în Imperiul Otoman de începutul modernizării social-economice, respectiv de introducerea unor transformări inspirate din cele aplicate în țările europene dezvoltate, în care economia de piață funcționa deja de câteva decenii. Pomind de la acest considerent, unii cercetători au descris acest proces cu termenul generic de „europenizare”, în timp ce alții au manifestat unele rezerve față de utilizarea acestui concept⁴.

Începutul modernizării social-economice în Imperiul Otoman se situează, potrivit unei opinii larg împărtășite, în deceniul 1830-1840. Ea a vizat, în esență, înnoiri de natură juridic-instituțională, începuturile industrializării, dezvoltarea comerțului, a transportului și a comunicațiilor etc. Analizii fenomenului au pus în evidență atât realizările, cât și limitele sale.

Sub aspectul cadrului juridic, a fost desființată organizarea corporatistă a unor categorii socio-profesionale, au fost lichidate treptat privilegiile feudalității provinciale, au fost abrogate unele categorii de obligații ale țărănimii. Aplicarea practică a dispozițiilor juridice înnoitoare s-a realizat, de regulă, incomplet și inconsecvent.

Înnorirea sistemului monetar și financiar a avut în vedere: constituirea unui sistem monetar nou, având ca unitate monetară lira turcească (sau medgidia) de aur; alcătuirea unui buget de stat de venituri și cheltuieli; constituirea unei bănci centrale cu atribuții privind emisiunea monetară, gestionarea finanțelor publice și efectuarea unor operațiuni bancare (Banca Imperială Otomană); dezvoltarea creditului bancar și altele. Efectul benefic al acestor inițiative avea să fie mult diminuat atât de acțiunea potrivnică a factorilor de blocaj menționați, cât și de dependența de investitorii străini.

Modernizarea infrastructurii economice a privit construcția de căi ferate și rutiere; modernizarea porturilor și a dotărilor aferente; dezvoltarea comunicațiilor și altele. Dintre acestea, realizarea unei rețele feroviare a constituit componenta cea mai vizibilă a întregului proces și, către 1900, o veritabilă emblemă a acestuia. Ea a demarat cu construcții ferate izolate, realizate după 1856 în părțile Dunării. Rețeaua feroviară balcanică a Imperiului Otoman avea să fie construită, în mare parte, în deceniul 1868-1877, când s-au realizat magistrala Istanbul-Adrianopol-Plovdiv-Bellova și diverse tronsoane în Tracia, Macedonia și Bosnia. Prin textul Tratatului de la Berlin din 1878 se prevedea, între altele, racordarea căilor ferate balcanice (otomane, bulgărești și sârbești) cu cele austro-ungare. După unii istorici⁵, pune-

rea în practică a acestei prevederi testa seriozitatea dorinței de modernizare și integrare în schimburile economice internaționale a autorităților otomane. Chiar dacă nu fără unele rețineri, acestea au acționat pentru darea în exploatare a magistralei Istanbul-Viena încă din 1884, adică într-un interval de timp scurt raportat la posibilitățile tehnice și financiare ale statelor din regiune. În următoarele decenii, principalele construcții feroviare aveau să fie realizate în Asia Mică și Orientul Apropiat, ele stabilind legături între Istanbul și Ankara, precum și între diverse orașe. Linia ferată cea mai controversată (datorită complicațiilor politico-diplomatice pe care le-a ocazionat) din primii ani ai secolului al XX-lea avea să fie magistrala Istanbul-Bagdad, finalizată puțin înaintea declanșării primului război mondial.

Industrializarea a demarat în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea. Nivelul înzestrării tehnice și volumul producției erau, în întreprinderile industriale moderne din marile orașe, relativ ridicate: numai în Istanbul și împrejurimi se aflau peste 80 de întreprinderi utilizate modern. Investitorii, specialiștii și cea mai mare parte a funcționarilor și a muncitorilor din industrie erau fie străini, fie etnici neturci locali. Industria modernă forma o veritabilă insulă dezvoltată economic și conectată la imperativele modernizării în mijlocul unei economii de subzistență întinse pe întreg teritoriul imperiului.

Tipul tranziției la economia de piață cunoștea în Imperiul Otoman la sfârșitul secolului al XIX-lea și în primele două decenii ale secolului al XX-lea următoarele trăsături principale:

(1) Procurarea bunurilor se făcea, în mediul urban, într-o măsură crescândă prin schimb monetar, iar în mediul rural, ea continua să se realizeze aproape în exclusivitate prin autoconsum și troc. În general, economia otomană târzie funcționa cu două viteze: una, proprie sectorului modernizat, având instituțiile, instrumentele și mecanismele economiei de piață, și o alta, foarte lentă, proprie economiei de subzistență.

(2) După forma de proprietate a subiecților economici, economia otomană târzie este precumpănitor privată, dar proprietatea de stat continuă să fie importantă. Principalii subiecți economici sunt: statul, asociațiile, latifundiile, corporațiile, firmele individuale.

Statul deținea importante suprafețe agricole, construcții civile, dotări portuare, întreprinderi industriale; unele dintre acestea erau, după caz, concesionate sau arendate unor întreprinzători⁶. Asociațiile (laice sau religioase) dețineau terenuri și inventar agricol, terenuri de construcții, imobile și alte bunuri. Latifundiile reprezentau principalul subiect economic al sectorului nemodernizat. Datorită randamentului economic redus, însemnătatea lor cunoștea un declin continuu în perioada studiată. Corporațiile (aflate, în cea mai mare parte, în proprietatea unor investitori externi) dețineau o mare parte a patrimoniului sectorului modernizat: întreprinderi industriale, infrastructura feroviară și portuară, instituții de credit (inclusiv Banca Imperială Otomană) și altele. Firmele individuale cuprindeau atelierele meșteșugărești, magazinele, unitățile de servicii etc. Aceștia li se adăugau întreprinzătorii subterani (negustori ambulanz, diverși întreprinzători neautorizați) care derulau o activitate economică importantă⁷.

(3) Decizia economică era, prin excelență, descentralizată. Deși proprietar important, statul dispunea de un aparat statistic-contabil și de control foarte redus și nu avea organisme de sinteză economică.

(4) Gradul de deschidere economică externă a fost extrem de ridicat de-a lungul întregii perioade. Volumul schimburilor comerciale externe, desfășurate cu precădere cu țările dezvoltate din Europa apuseană și centrală, situa Imperiul Otoman între locurile 5-7 în lume la începutul secolului al XX-lea.

Volumul investițiilor externe se ridica în 1914 la 8,7 miliarde franci, din care datoria externă – cca 5,8 miliarde franci, concesiuni – 0,9 miliarde franci, investiții directe sau de portofoliu – cca 2 miliarde franci.

Circulația forței de muncă și, în general, mișcările demografice atât între provinciile (devenite state separate) ale Imperiului Otoman, cât și între acestea și diverse alte țări sunt foarte intense: cca 3 milioane de persoane au migrat între 1900 și 1922.

Finalizarea tranziției la economia de piață în anii 1920 a luat caracterul unui proces de înlăturare, fie și parțială, a cauzelor imediate ale subdezvoltării social-economice. Republica Turcia era un stat în curs de dezvoltare tipic, într-o măsură considerabil mai mare decât statele balcanice ori cele din America Latină, unde au fost elaborate analizele cele mai timpurii ale fenomenului.

Pentru autoritățile kemaliste, subdezvoltarea era o rezultată a evoluției istorice a Imperiului Otoman târziu, a izolării sale de Europa dezvoltată. Declinul Imperiului Otoman, observa Atatürk în 1924, a început în ziua în care, mândru de victoriile obținute în fața puterilor europene, și-a slăbit legăturile cu acestea. Era o greșeală ce nu trebuie repetată, avertiza fondatorul statului turc modern⁸.

Pentru majoritatea teoreticienilor sau liderilor politici ai lumii în curs de dezvoltare, fenomenul subdezvoltării este rezultatul deformării și al exploatării economice impuse din afară, pe calea penetrației capitalului străin și a schimburilor comerciale dezavantajoase. În raport cu aceasta, factorilor interni de blocaj al dezvoltării li se atribuie un rol secundar⁹.

Strategia lui Atatürk de depășire a subdezvoltării ținea cont de câteva jaloane esențiale legate de apariția și dezvoltarea fenomenului.

În primul rând, subdezvoltarea se manifesta în raport cu țările Europei dezvoltate, prin urmare acestea urmau să constituie modelul transformărilor. Există diferite țări, dar o singură civilizație și se impune ca Turcia să fie parte a acestei civilizații – obișnuia să spună Atatürk.

În al doilea rând, subdezvoltarea era rezultatul evoluției interne și putea fi înlăturată tot pe calea unei reconstrucții interne. Prin urmare, orice strategie posibilă de eliminare a subdezvoltării urma să pornească de la bazele istorice ale acesteia, oglindite în societatea și mentalitatea de tip otoman. Un accent deosebit s-a pus pe înlăturarea din viața publică a purtătorilor mentalității învechite și pe dezvoltarea economică în pas cu cerințele timpului. Acest tandem, înnoirea mentalităților – progresul economic, caracterizează cel mai bine strategia lui Atatürk. Economia e totul, spunea acesta, accentuând asupra preocupării sale în domeniu, prin comparație cu lipsa de preocupare din perioada ultimilor sultani¹⁰.

Sub aspectul cadrului instituțional, desființarea Imperiului Otoman, abolirea instituției sultanatului și proclamarea Republicii Turcia au marcat, o dată cu modificarea formei de guvernământ, devenită republicană, și înlăturarea unuia dintre factorii de blocaj ai tranziției la economia de piață. Acestea s-au împletit cu scăderea influenței clerului musulman și, în general, a cercurilor tradiționaliste în viața publică turcă din anii 1920. Au fost legiferate egalitatea juridică între toți cetățenii, drepturile civile ale femeii, desființarea privilegiilor sociale, egalitatea fiscală și

alte. Legislația economică prevedea dreptul de exercitare a inițiativei particulare și dreptul de asociere. Regimul juridic al investițiilor favoriza investițiile de stat în raport cu cele private și pe cele interne în raport cu cele externe.

O veritabilă răsturnare de atitudine, în comparație cu situația dinainte de 1922, s-a înregistrat în politica economică. Ea a fost anunțată la Congresul economic ținut la Izmir în 1923, cu participarea exponenților unor cercuri de afaceri turcești și ai statului, dar în absența întreprinzătorilor străini. În anii următori, statul turc a adoptat progresiv măsuri de stimulare a industriei modernizate (protecționism vamal, subvenții, credite ieftine) și a sprijinit exportul de resurse minerale și agroalimentare. Aceste măsuri se înscriau în curentul „naționalismului economic”, apropiat celui practicat în țările balcanice, ca și în alte țări ale lumii, în perioada studiată. Recunoașterea egalității în relațiile economice dintre Turcia, ca stat succesoral al Imperiului Otoman, și puterile străine marca înlăturarea unui alt important factor de blocaj și, în general, de instabilitate economică și politică. Această măsură, proclamată unilateral în 1914, a fost admisă prin Tratatul de la Lausanne din 1923 (cu intrare în vigoare la expirarea convențiilor comerciale în curs, dar nu mai târziu de 1928).

Sub aspectul procesului economic, în anii 1920 au fost completate sau, după caz, înlătuite unele măsuri scadente din timpul existenței Imperiului Otoman.

Finanțarea dezvoltării economice s-a realizat, în măsura posibilităților, din resurse interne. Legat de aceasta, o problemă spinoasă era rezolvarea situației juridice a activelor fizice și financiare ale întreprinzătorilor externi, confiscate de statele otoman și turc, ca și lichidarea datoriei externe din perioada otomană. Această problemă a fost reglementată, după îndelungi tratative, în cursul anilor 1930, într-o manieră convenabilă statului turc.

După înlăturarea obligațiilor economice și a inferiorității juridice a țărânimii, în centrul problemei agrare se situa înlăturarea unei ample reforme; din diferite motive, aceasta avea să fie amânată câteva decenii.

Au fost reorganizate sistemele monetar, de credit și financiar. Unitatea monetară din perioada otomană, lira turcească, a fost menținută și stabilizată, cu concursul tehnic al experților Societății Națiunilor, la un curs apropiat de cursul ei extern. Ca bancă centrală de emisiune monetară, în locul Băncii Imperiale Otomane, al cărei statut era desuet pentru realitățile economice de la începutul secolului al XX-lea, a fost fondată în 1930 (cu intrare în vigoare din 1931) Banca Națională a Republicii Turcia. Spre deosebire de predecesoarea ei, care aparținuse investitorilor externi, noua bancă de emisiune urma să aparțină, potrivit legii organice de funcționare, statului și unor instituții publice.

Pentru creditarea dezvoltării industriale și, respectiv, agricole, statul turc a constituit, respectiv a reorganizat, trei bănci importante, la care deținea principalul pachet de acțiuni. Separat de aceasta, funcționau câteva filiale ale unor mari bănci străine, dintre care două italiene¹¹. Modernizarea sistemului monetar și de credit marca încheierea realizării premiselor funcționării economiei de piață și, prin aceasta, încheierea perioadei de tranziție la economia de piață.

Intrarea Republicii Turcia în aria geografică a tipului economiei de piață a avut însă loc de pe o poziție și într-o conjunctură dezavantajoasă:

(1) Pe plan intern, eficiența utilizării factorilor de producție și, în general, volumul producției erau foarte reduse. Evenimentele politico-militare din deceniul 1912-1922 (războaiele balcanice, primul război mondial și războiul greco-turc;

pierderea unor întinse teritorii; răsturnările politice succesive etc.) au atras după sine, între altele, o veritabilă dezindustrializare (ca urmare a retragerii investițiilor, plecării specialiștilor, descompletării utilajului).

(2) Pe plan extern, tipul economiei de piață se afla în faza de criză care a precedat dizolvarea sa.

Acest dublu dezavantaj avea să se repercuteze asupra evoluțiilor economice ale Turciei din perioada imediat următoare și să constituie una dintre cauzele înfăptuirii de către autoritățile kemaliste a unor experimente de politică economică, mai mult sau mai puțin reușite.

Note

1. Forma economică feudal-otomană constituie o formă economică naturală, diferită de tipul economiei feudal-europene, ce a premers tranziției la economia de piață. După unii cercetători, ea ar fi existat în Imperiul Otoman de la întemeierea acestuia în secolul al XIV-lea și până la desființarea sa în 1922 și ar reprezenta o variantă a tipului de economie feudal-asiatic, de felul celui existent în alte regiuni ale Asiei și, parțial, în America, Australia, nord-estul Africii etc. Alți cercetători contestă această apartenență și fac referire la sistemul feudal otoman, aflat, după mijlocul secolului al XIX-lea, în proces de dezagregare. Hakki Helski (**Vom Osmanischen Reich zum Nationalstaat**, Berlin, 1981, p. 31) susține un punct de vedere intermediar, în sensul că sistemul economic feudal-asiatic ar fi existat prin unele trăsături formale, dar numai până în 1839. Caglar Keyder (**The Definition of a Periphereal Economy: Turkey 1923-1929**, Cambridge, 1981, p. 40) consideră că sistemul economic asiatic a suferit încă de la mijlocul secolului al XVIII-lea un dublu proces de dezintegrare: intern și extern, fapt ce i-a imprimat anumite particularități.
2. Vezi și **infra**.
3. Capitulațiile – acte internaționale încheiate de Imperiul Otoman cu puterile străine, prin care cetățenii acestora primeau un regim de drepturi și privilegii de natură juridică, fiscală, comercială, vamală etc.
4. Vezi în acest sens și R. Păiușan, **Pătrunderea capitalului străin în sud-estul Europei în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și consecințele economice și politice ale acesteia**, în „Cercetări de istorie și civilizație sud-est europeană”, II, 1986, p. 123-127.
5. P. Sugar, **Railroads and the Balkan Villages**, in **Der Berliner Kongress von 1878**, Wiesbaden, 1982, p. 138.
6. „Revue Commerciale du Levant”, 1902, II, p. 68 și urm. Aproximativ 70% din proprietățile statului erau, după aprecierea revistei menționate, arendate sau concesionate.
7. **Ibidem**.
8. F. Ronneberger, **Der Beitrag der Türkei zur politischen Modernisierung in Die Türkei in Europa**, Göttingen, 1979, p. 202.
9. U. Menzel, **Das Ende der „Dritten Welt“ und das Scheitern der Grossen Theorie**, in „**Politische Vierteljahresschrift**“, 32, 1991, I, p. 67.
10. F. Ronneberger, **op. cit.**, p. 204.
11. W. Gumpel, **The State Ownership, its Alternatives and Future**, in **Atatürk and the Turkish Republic**, 1981, p. 272.